

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА НА ДОНЕЧЧИНІ 1965–1985 РР.

Карен Нікіфоров

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київ, Україна

ORCID: 0000-0002-3461-2545

ORTHODOX CHURCH AND SOVIET AUTHORITIES IN DONETSK REGION (1965–1985)

Abstract: After a brief anti-religious “storm of heaven” campaign inspired by Nikita Khrushchev, the period of exacerbation of the ideological crisis in the Soviet Union (1965–1985) became relatively calm for religious organizations. In the USSR in general, the Ukrainian SSR and Donetsk region in particular, the largest number of communities and believers was the Russian Orthodox Church. Soviet religious politics, which remained openly atheistic, began to change towards the acceptance of the Church’s existence during the reign of Leonid Brezhnev. This trend was also reflected locally. The author’s attention is focused on the regional aspect of the interaction between the Soviet authorities and the Orthodox Church.

Key words: state-church relations, Soviet power, Russian Orthodox Church, religious policy, “stagnation”, Donetsk region.

Протягом 1943–1964 рр. радянська державна машина зробила все можливе для маргіналізації колись гваної Російської Православної Церкви (РПЦ). З відновленням у 1943 р. патріаршества, як історичної форми управління РПЦ, яке відбулося за особистою згодою Йосипа Сталіна, та в подальші роки, риторика держави та Церкви збігаються все більше. Так, дослідниця Наталя Шліхта пише, що в період 1960–1970 рр. РПЦ намагається “ствердити свою радянськість”, тому має розглядатися як “радянський суб’єкт”¹. Вона ж визначає період 1940–1970-х рр. для історії РПЦ, як такий, коли відкриті форми колективного протесту були

¹ Н. Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940 х – початок 1970-х рр.*, Харків 2011, с. 27–28.

малоймовірно й поодинокі². Показовим є також той факт, що ігумен Інокентій (Павлов) пригадує, як митрополит Никодим (Ротов), найвизначніший, на думку Віктора Єленського, ієрарх РПЦ 1960–1970-х рр., у вузькому колі наближених осіб казав: “Почекайте, ми ще доживемо до тих часів, коли засідання Політбюро починатимуться з «Царю Небесний»”³.

У різний час окремими аспектами взаємодії Православної Церкви та радянської влади в епохи “застою” займалися у своїх наукових працях дослідники Віктор Єленський⁴, Тетяна Чумаченко⁵, Дмитро Поспеловський⁶, Устим Хаварівський⁷, Петро Бондарчук⁸, Ірина Маслова⁹, Юрій Гераськін¹⁰, Наталя Шліхта¹¹ тощо.

Вищезазначені тези про потепління стосунків між владою та Церквою впевнено можемо екстраполювати й на Донеччину. Тут уповноважений та православний клір часто знаходили взаєморозуміння в ідеологічних питаннях.

Почасти з боку православних священнослужителів спостерігалось лояльне ставлення до влади. Як зазначає Д. Поспеловський, відносини РПЦ та держави часто спиралися на хабарництво¹². Тим більше, що доходи православних громад були найбільшими з-поміж усіх організацій в ре-

² Н. Шліхта, *Технології виживання Церкви в радянській державі (на прикладі Українського Екзархату Російської православної церкви, 1945–1971 рр.)*, Будапешт 2005, с. 2.

³ В. Єленський, *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття*, Львів 2013, с. 346.

⁴ В. Єленський, *Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990)*, Київ 1991; В. Єленський, *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття*, Львів 2013.

⁵ Т. Чумаченко, *Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР. 1943–1965 гг.*, Москва 2011.

⁶ D. Pospelovsky, *The Russian Church Since 1917 Through the Eyes of Post-Soviet Russian Historians*, “Religion, State & Society” 1998, № 3–4.

⁷ У. Хаварівський, *Інституціоналізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект: монографія*, Тернопіль 2013.

⁸ П. Бондарчук, *Релігійні течії в Радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження*, Київ 2019.

⁹ І. Маслова, *Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской Православной Церкви*, Москва 2005; І. Маслова, *Деятельность Совета по делам религий при Совете Министров СССР в 1965–1985 гг.: «политика сдерживания»*, “Религия и право: Информационно-аналитический журнал” 2005, № 1, с. 17–23.

¹⁰ Ю. Гераськін, *Взаимоотношения Русской Православной Церкви, общества и власти в конце 1930-х–1991 гг. (на материалах областей Центральной России)*, Москва 2009.

¹¹ Н. Шліхта, *Технології виживання Церкви в радянській державі (на прикладі Українського Екзархату Російської православної церкви, 1945–1971 рр.)*, Будапешт 2005; Н. Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940 х - початок 1970-х рр.*, Харків 2011.

¹² У. Хаварівський, *Інституціоналізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект: монографія*, Тернопіль 2013, с. 157.

гіоні (див. таблицю 1). Розповсюдженим явищем були і доноси. Так, протоіерей Анатолій Алексеєнко (м. Горлівка) повідомляє про свою зустріч зі старостою одного з православних приходів в ФРН Вернером Гюнтером, який виявив бажання до знайомства з о. Анатолієм. У своєму листі священник на двох сторінках викладає всі подробиці зустрічі з доктором Гюнтером, запевняючи у відсутності свого інтересу у спілкуванні з іноземцем¹³.

Цікавою видається риторика православного кліру у спілкуванні з місцевою владою (уповноваженим у тому числі). У своїх листах та відозвах священники використовують “хорошу радянську мову”, яка, як зазначає професорка О. Стяжкіна, в період “застою” вже не відчиняла “двері” соціальних ліфтів та сприймалася скоріш анекдотично¹⁴.

Прикладом такого спілкування можуть слугувати відозви православного духовництва регіону про Помісний Собор РПЦ 30 травня-2 червня 1971 р., наприклад, кліриків Ворошиловградсько-Донецької єпархії благочинного церков Горлівського округу протоіерея Олександра Шокала, протоіерея Назарія Гриненка, настоятеля Нікольської церкви м. Артемівська Миколи Салати. На рішення Собору священнослужителі відреагували як на такі, що “повністю відповідають радянському законодавству про релігійні об’єднання”¹⁵. Оцінюючи зменшення ролі виконавчих органів при громадах (на які, як зазначалося вище, неабиякий вплив мала влада), клірики пишуть:

У наш час, коли невиклонно зростає авторитет трудящих в громадському житті, неможливо погодитися з тим положенням, щоб отці-настоятелі зосередили в своїх руках всю повноту влади, у вирішенні господарчих і фінансових питань, відсторонивши від цього виконавчі органи¹⁶.

Такі випадки “палкого патріотизму” спостерігалися у служителів культу щодо важливих в житті Церкви та держави подій регулярно. Особливо активно вони стали проявлятися з середини 1970-х рр., коли в Раді у справах релігій з’явився новий тип звітної документації, який передбачав аналіз реакції релігійних організацій на надзвичайні події, свята, державні ініціативи, міжнародну обстановку тощо. Наприклад, під час підготовки до прийняття Конституції УРСР в 1978 р., яка, як відомо, повернула до себе увагу всіх верств населення, один зі священників м. Донецька Т.О. Тишинський зазначив:

¹³ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-4021, оп. 1, спр. 204, арк. 28.

¹⁴ О. Стяжкіна, *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови: Монографія*, Донецьк 2013, с. 225.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф. Р-4648, оп. 5, спр. 237, арк. 97.

¹⁶ Там само, арк. 98.

Опублікування цього важливого акту – справа великої державної важливості і я сприймаю його душою та серцем, повністю схвалюю. В ході богослужінь дякую Радянському урядові за надану віруючим людям можливість вільно задовольняти релігійні потреби. На питання прихожан я відповідаю перш за все як громадянин Радянського Союзу, а потім як пастор¹⁷.

Такі слова священника, звичайно, були корисними радянській владі для демонстрації унісону влади та Церкви, але, з точки зору етики православного кліру, викликають питання.

У 1976 р. на рішення XXV з'їзду КПРС благочинний Горлівського округу о. Олександр Шокало відреагував наступним чином: "... Я, як православний віруючий, таку політику (посилення ідеологічної роботи в масах – К.Н.) повністю схвалюю, оскільки вона стосується виховання патріотизму, просякнута доброзичливістю, не розходиться з моїм розумінням служіння Вітчизні"¹⁸.

Настоятель Свято-Миколаївського кафедрального собору м. Донецька протоієрей Григорій Лебедев критичної оцінки рішенням, прийнятим на з'їзді не надав, лише відмітивши, що "більшість віруючих сприйняло рішення з'їзду схвально"¹⁹.

Таким чином, з наведених вище прикладів можемо побачити, що в умовах, коли православна Церква загалом йшла курсом лояльності до влади, окремі пастори з різних причин намагалися вписатися в радянську систему життя, використовуючи при цьому найлегший спосіб: використання ідеологічних кліше в промовах. Але треба зазначити, що в час, коли, як зазначалося, мова перестала бути ефективним маркером радянськості, подібні випадки кліриків часто не сприймалися владою та викликали обурення в пастви.

Але можна навести приклади і кардинально іншого ставлення священнослужителів до радянських релігійних реалій. Наприклад, згаданий вище священник Григорій Лебедев на заборону публічних молитов на цвинтарях відреагував на проповіді такими словами: "У нас, священників, влада відібрала останнє місце під відкритим небом – цвинтар"²⁰. Подібні думки публічно висловлював і його колега священник Петро Дубравкін²¹.

Староста православного храму в м. Донецьк М.А. Гузь, схвалюючи проект Конституції, висловив побажання, щоб було змінено положення

¹⁷ ЦДАВО ф. Р-4648, оп. 7, спр. 47, арк. 98.

¹⁸ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 7, спр. 23, арк. 68.

¹⁹ Там само.

²⁰ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-2794, оп. 2, спр. 2518, арк. 29.

²¹ Там само.

про пенсіонерів, які перебувають на різних посадах в Церкві, щоб оклад, який одержує в церкві пенсіонер, не позначився на розмірі його пенсії.

Кількість обрядів, зважаючи навіть на особливості ведення статистичного контролю з боку уповноваженого, що були здійснені протягом 1966–1984 рр. в православних храмах Донецької області, свідчить про стабільний інтерес вірян до збереження релігійної традиції тільки в найтрагічнішій її частині – поховальній обрядовості, яка є найбільш консервативною з-поміж усіх інших. У той самий час, кількість хрещень постійно знижується, а вінчань залишається стабільно низькою. Так, у 1966 р. відбулося 34406 хрещень, 190 вінчань та 17190 поховань²², а в 1974 р. – 27430 хрещень, 193 вінчання та 24431 поховань²³, то в 1984 р. – 11954 хрещень, 114 вінчань та 24556 поховань²⁴. У 1972 р., повідомляє уповноважений, було охрещено 45,2% новонароджених, відспівано 61% померлих у 1973 – 43,6% і 61% відповідно, у 1974 – 38,7% і 56%, у 1975 р. – 34% і 54%²⁵, у 1980, за даними уповноваженого, хрещено вже було 21,7% всіх немовлят²⁶. І хоча подібні дані, як вже зазначалося вище, не були об'єктивними до кінця, вони дають розуміння тих процесів, які відбуваються в православній Церкві. Але, окрім того, свідчать і про той факт, що незважаючи на спокійні стосунки уповноваженого та Церкви, курс на атеїзацію суспільства залишався пріоритетним в державно-церковних відносинах періоду “застою”.

Утім, такі дані навряд чи можна вважати повними, адже існувала безліч способів ухилення від реєстрації виконання треби, що до них вдавалися православні священники. Наприклад, відбувалися хрещення на дому, замість декількох похрещених дітей, священнослужитель декларував одну дитину тощо. Однак і таку відносно високу кількість відправлення релігійних культів професор О. Стяжкіна пов'язує з тим, що “звернення до Бога швидше було пов'язано із трансляцією традиційного способу життя”, “у житті жінки мало місце швидше стихійне, побутове, споживче, чим усвідомлюване канонічне православ'я”, “віра вписувалася в картину світу як звичайне і традиційне”²⁷.

Поступки з боку Церкви не могли не призвести до посилення втручання держави у внутрішньо-церковне життя. Незважаючи на вищезгадане невдоволення уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій

²² ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 6, спр. 8, арк. 98.

²³ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 6сч, спр. 171, арк. 48.

²⁴ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 6сч, спр. 381, арк. 61.

²⁵ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 7, спр. 26, арк. 10.

²⁶ В. Єленський, *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття*, Львів 2013, с. 352.

²⁷ О. Стяжкіна, *Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття*, Донецьк 2002, с. 178–179.

області Григорія Гомлі адмініструванням діяльності Церкви, сам уповноважений намагався впливати на склад виконавчих комітетів православних громад регіону. Так, за допомоги місцевих рад депутатів з “двадцяток” (контрольно-ревізійних органів при громадах) виводилися неугодні релігійні активісти під приводом “фанатизму та шахрайства”²⁸.

Зазначимо, що апарат уповноваженого в Донецькій області впроваджував протягом досліджуваного періоду м’якшу політику щодо реєстрації та закриття православних громад. Саме цей факт призвів до відсутності на Донеччині релігійного православного підпілля (див. таблицю 1). І через це Донецька область випадає з загальносоюзних тенденцій, згідно з якими пріоритетними завданнями уповноважених в усій державі була ліквідація незареєстрованих православних громад. Згідно з радянським законодавством про культу, для реєстрації релігійної громади необхідна була кількість людей не менша двадцяти, тому в лексикон уповноваженого протягом всього періоду входить термін “двадцятка”. Саме вихід з релігійної громади членів “двадцятки” часто ставав офіційною причиною ліквідації громади. Згідно з інформацією уповноваженого, членами “двадцятки” на 1972 р. було 1655 чол., з них 900 жінок та 755 чоловіків, з них 1130 чол. були старші 50 років²⁹. За підрахунками І. Маслової в період “застою” в СРСР збільшилася кількість незареєстрованих православних парафій, які були зняті з реєстрації через адміністративний тиск³⁰. Як бачимо, такі спостереження не цілком можемо екстраполювати на донецькі реалії.

На Донеччині відомі декілька випадків заборони на відкриття православних культових споруд. Наприклад, наприкінці 60-х рр. ХХ ст. в м. Сніжне православної громаді було відмовлено у відкритті храму. Причинами було названо тісне приміщення, щільно населений приватний сектор, замала територія подвір’я, завузька вулиця та необхідність віддалення культової споруди від населеного пункту³¹. Зазначимо, що остання причина не була законною підставою для заборони реєстрації громади. Жорстку позицію місцевого державного апарату щодо порушення законодавства про релігійні культу ілюструє епізод з сел. Щербинівка м. Дзержинська (суч. – Торецьк), де церковна рада місцевого православного храму самовільно провела ремонт храму, обклавши його цеглою. Подібні дії призвели до зняття з реєстрації релігійної громади, оскільки, згідно з радянським релігійним законодавством проведення ремонтних

²⁸ ДАДО, ф. Р-4021, оп. 1, спр. 268, арк. 3.

²⁹ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 5, спр. 293, арк. 82.

³⁰ И. Маслова, *Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской Православной Церкви*, Москва 2005, с. 30.

³¹ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 5, спр. 47, арк. 41.

робіт в приміщеннях релігійного призначення заборонялося без дозволу органів влади³².

Якщо в статистиці релігійних обрядів в офіційних даних можуть виступати необ'єктивні цифри, про що зазначають дослідники, то щодо кількості зареєстрованих релігійних громад сумнівів не виникає. Отже, кількість православних громад на Донеччині коливалася від 94 у 1967–1970 та 1974 рр. до 87 у 1981–1987 рр. (детальніше див. таблицю 2). Для порівняння, в 1979 р., коли на Донеччині діяло 88 церков, у Вінницькій області нараховувалося 290 громад³³, у Волинській – 189³⁴, Львівській – 690³⁵, Одеській – 80³⁶, а в сусідній з Донецькою Ворошиловградській (нині – Луганській) всього 59³⁷. У 1983, коли на Донеччині діяло 87 православних церков, у Вінницькій їх було 271³⁸, Волинській – 179³⁹, Івано-Франківській – 347⁴⁰, а в сусідніх з Донецькою Ворошиловградській і Запорізькій 56⁴¹ і 8⁴² відповідно.

Справедливо буде зазначити, що в області існували групи віруючих, які апелювали до уповноваженого з проханнями про відкриття культової споруди в їхньому населеному пункті, однак частіше за все уповноважений та місцеві органи влади цілком обґрунтовано (відповідно до радянського законодавства) відповідали негативно на такі поодинокі колективні листи.

Ми зосередимо нашу увагу на трьох листах з подібними проханнями для проведення мікроісторичного аналізу. Отже, три колективних листи з сел. Талаківка Орджонікідзевського району Донецької області 1971, 1972 та 1973 рр. були надіслані на ім'я голови Ради Міністрів УРСР, а у 1973 р. першого секретаря ЦП КПУ В. В. Щербицького, з проханням про відкриття в селі Богородицької церкви. Бачимо, що в уявній ієрархії чільне місце (не занадто “високо”, куди писати не можна зі зрозумілих причин, але достатньо для розв'язання важливих проблем) посідає В. В. Щербицький, який хоч і змінює посаду в 1972 р., так само залишається адресатом селян. Мешканці села, які за віком є старші 70 років (деякі з них неграмотні, бо не можуть самостійно поставити підпис), доведені

³² ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 5, спр. 196, арк. 9.

³³ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. бсч, спр. 276, арк. 2.

³⁴ Там само, арк. 13.

³⁵ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. бсч, спр. 276, арк. 119.

³⁶ Там само, арк. 135.

³⁷ Там само, арк. 54.

³⁸ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. бсч, спр. 360, арк. 6.

³⁹ Там само, арк. 24.

⁴⁰ Там само, арк. 193.

⁴¹ Там само, арк. 53.

⁴² Там само, арк. 168.

до відчаю неможливістю відправлення богослужіння, намагаються використати мовні штампи для успіху своєї справи (мову, орфографію та пунктуацію збережено):

...в соседнем селе Приморском производятся служения в сарае, который открыт еще при оккупации гитлеровскими властями»⁴³, А мы вас покорно просим разрешите нам, мы её отремонтируем приступим к служению кроме этого возле церкви находится в 100 метрах братская могила погибших воинов борющихся за родину из фашизмом. И мыб проводилиб возле их моление и почтили память борцов⁴⁴, ...мы произведем ремонт и будим производить богослужение и будим давать доход государству. И ещо покорно просим вас отдайте церков нам, как христианам, и мы будем производить моление за вашу зделанную доброту для народа и желать вам доброго здоровья и жить много лет в руководстве страной, и выполнять решения 24 парт съезда⁴⁵.

Бачимо, що у свідомості приазовських селян похилого віку відкриття церкви – це справа виключно державних органів влади (листи надіслано не на ім'я Патріаршого Екзарха Філарета, чи Митрополита Одеського, під юрисдикцією якого була Донецька область), по-друге, для відкриття церкви, мислять автори прохань, необхідно укласти “контракт”, де платежем з їхнього боку було б поминання загиблих у боях солдатів Червоної Армії (“застій” – період найактивнішого впровадження в маси концепції “Великої Перемоги”), виконувати рішення партійних з'їздів та проводять контраверсію між “гітлерівськими властями”, які відкрили старий храм, і який не влаштовує паству, та радянською владою. Утім, їхнє прохання так і не було задовільнено через наявність церкви у сусідньому селі. Але, як зазначалося вище, такі випадки були скоріше виключенням, ніж правилом.

Таким чином, стосунки уповноваженого Ради у справах релігій з православною Церквою в період 1965–1985 рр. на Донеччині можна в цілому описати як лояльні одне до одного. У цілому православний клір не був налаштований опозиційно до радянської влади, а вона натомість прямо не протидіяла діяльності православних громад. Утім, тотальний контроль над РПЦ у Донецькій області дозволяв владі в особі уповноваженого завжди тримати руку на пульсі її діяльності, а атеїстична політика комуністичної влади залишалася пріоритетною в тогочасних державно-церковних відносинах. Варто зазначити, що на відміну від більшості інших регіонів Української РСР, в Донецькій області не існувало православного релігійного підпілля. Протягом епохи “застою” зустрічаємо поодинокі випадки закриття православних храмів та ліквідації право-

⁴³ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 5, спр. 236, арк. 2.

⁴⁴ ЦДАВО, ф. Р-4648, оп. 5, спр. 309, арк. 24.

⁴⁵ Там само.

славним громад в краї, причинами цих явищ ставала дуже мала кількість парафіян. За влучним висловом В. Єленського 1980-і рр. були тим періодом, коли провал політики викорінення релігії став очевидним навіть багатьом із тих, хто професійно займався її реалізацією⁴⁶.

Таблиця 1. Доходи релігійних організацій Донецької області

Релігійна організація / річний доход (руб.)	1970	1971	1972	1974	1980	1984
Російська православна церква	2 400 890	2 478 230	2 495 860	2 624 264	3 036 600	3 417 200
Євангельські християни-баптисти	126 908	124 484	125 040	129 585	160 200	175 800
Адвентисти сьомого дня	8 949	9 864	10 636	11 418	11 800	12 800
Молокани	125	115	122	120	200	200
П'ятидесятники	-	-	-	4 628	6 900	20 300
Старообрядці (Білокриницька згода)	-	5 335	-	-	5 900	5 700

Таблиця 2. Кількість православних громад на Донеччині (60–80-і рр. XX ст.)

Рік	Кількість зареєстрованих громад
1967	94
1968	94
1969	94
1970	94
1971	92
1972	92
1973	92
1974	94
1975	90
1976	89
1977	88
1978	88
1979	88
1980	88
1981	87
1982	87
1983	87
1984	87
1985	87

⁴⁶ В. Єленський, *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття*, Львів 2013, с. 344.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Bondarčuk Petro. 2019. *Religijni tečii v Radâns'kij Ukraïni (seredina 1940-h – seredina 1980-h rokov) Istoriko-religieznave doslidžennâ*. Kiïv: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni [Бондарчук Петро. 2019. *Релігійні течії в Радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження*. Київ: Інститут історії України НАН України].
- Geras'kin Ūrij. 2009. *Vzaimootnošeniâ Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi, obšestva i vlasti v konce 1930-h-1991 gg. (na materialah oblastej Central'noj Rossii)*. Moskva: Moskovskij pedagogičeskij gosudarstvennyj universitet [Гераськин Юрий. 2009. *Взаимоотношения Русской Православной Церкви, общества и власти в конце 1930-х-1991 гг. (на материалах областей Центральной России)*. Москва: Московский педагогический государственный университет].
- Deržavnij arhiv Donec'koï oblasti (dali – DADO). F. R-2794 Op. 2. Spr. 2518 [Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф. Р-2794 Оп. 2. Спр. 2518].
- DADO. F. R-4021 Op. 1. Spr. 204 [ДАДО Ф. Р-4021 Оп. 1. Спр. 204].
- DADO. F. 4021. Op. 1 Spr. 268 [ДАДО. Ф. 4021. Оп. 1 Спр. 268].
- Ėlens'kij Viktor. 2013. *Velike povernennâ: religiâ u global'nij politici ta mižnarodnih vidnosinah kincâ XX– počatku XXI stolittâ*. L'viv: Vidavnicтво Ukraïns'kogo katolic'kogo universitetu [Єленський Віктор. 2013. *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття*. Львів: Видавництво Українського католицького університету].
- Ėlens'kij Viktor. 1991. *Deržavno-cerkovni vzasmini na Ukraïni (1917–1990)*. Kiïv [Єленський Віктор. 1991. *Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990)*. Київ].
- Ėlens'kij Viktor. 2000. *Religiâ i «perebudova»*. “Lûdina i svit” № 12: 11–21 [Єленський Віктор. 2000. *Релігія і «перебудова»*. “Людина і світ” № 12: 11–21].
- Maslova Irina. 2005. *Deâtel'nost' Soveta po delam religij pri Sovete Ministrov SSSR v 1965–1985 gg.: «politika sderživaniâ»*. “Religiâ i pravo: Informacionno-analitičeskij žurnal” № 1: 17–23 [Маслова Ирина. 2005. *Деятельность Совета по делам религий при Совете Министров СССР в 1965–1985 гг.: «политика сдерживания»*. “Религия и право: Информационно-аналитический журнал” № 1: 17–23].
- Maslova Irina. 2005. *Ėvolûciâ veroispovednoj politiki sovetskogo gosudarstva i deâtel'nosti Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi*. Moskva: Moskovskij pedagogičeskij gosudarstvennyj universitet [Маслова Ирина. 2005. *Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской Православной Церкви*. Москва: Московский педагогический государственный университет].
- Pospielovskij Dimitrij. 1998. *The Russian Church Since 1917 Through the Eyes of Post-Soviet Russian Historians*. “Religion, State & Society” Vol. 3–4.
- Stâžkina Olena. 2002. *Žinki v istorii Ukraïns'koï kul'turi drugoi polovini XX stolittâ*. Donec'k: Shid. vid. dim [Стяжкіна Олена. 2002. *Жінки в історії української культури другої половини XX століття*. Донецьк: Схід. вид. дім].
- Stâžkina Olena. 2013. *Lûdina v radâns'kij provincii: osvovennâ (vid)movi: Monografiâ*. Donec'k: DonNU [Стяжкіна Олена. 2013. *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови: Монографія*. Донецьк: ДонНУ].
- Central'nij deržavnij arhiv viših organiv vladi ta upravlinnâ Ukraïni (dali – CDAVO). Fond R-4648. Opis 5. Sprava 47 [Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Фонд Р-4648. Опис 5. Справа 47].
- CDAVO. F. R-4648. Op. 5. Spr. 196 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 5. Спр. 196].
- CDAVO. F. R-4648. Op. 5. Spr. 236 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 5. Спр. 236].

- CDAVO. F. R-4648. Op. 5. Spr. 237. [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 5. Спр. 237].
 CDAVO. F. R-4648. Op. 5. Spr. 293 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 5. Спр. 293].
 CDAVO. F. R-4648. Op. 5. Spr. 309 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 5. Спр. 309].
 CDAVO. F. R-4648. Op. 6sč. Spr. 8 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 6сч. Спр. 8].
 CDAVO. F. R-4648. Op. 6sč. Spr. 171 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 6сч. Спр. 171].
 CDAVO. F. R-4648. Op. 6sč. Spr. 276 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 6сч. Спр. 276].
 CDAVO. F. R-4648. Op. 6sč. Spr. 360 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 6сч. Спр. 360].
 CDAVO. F. R-4648. Op. 6sč. Spr. 381 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 6сч. Спр. 381].
 CDAVO. F. R-4648, Op. 7 Spr. 23 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 7. Спр. 23].
 CDAVO. F. R-4648. Op. 7. Spr. 47 [ЦДАВО. Ф. Р-4648. Оп. 7. Спр. 47].
 Čumačenko Tat'ana. 2011. *Sovet po delam Russkoj pravoslavnoj cerkvi pri SNK (SM) SSSR. 1943–1965 gg.*. Moskva: MGU im. M. V. Lomonosova [Чумаченко Татьяна. 2011. *Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР. 1943–1965 гг.*». Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова].
 Šlihta Natalâ. 2005. *Tehnologii viživannâ Cerkvi v radâns'kij deržavi (na prikladi Ukraïns'kogo Ekzarhatu Rosijs'koj pravoslavnoj cerkvi, 1945–1971 rr.)*. Budapešt: Central'noevrop. un-t. [Шліхта Наталя. 2005. *Технології виживання Церкви в радянській державі (на прикладі Українського Екзархату Російської православної церкви, 1945–1971 рр.)*. Будапешт: Центральноевроп. ун-т].
 Šlihta Natalâ. 2011. *Cerkva tih, hto viživ. Radâns'ka Ukraïna, seredina 1940 h – počatok 1970-h rr.* Harkiv: AKTA [Шліхта Наталя. 2011. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків: АКТА].

CERKIEW PRAWOSŁAWNA I WŁADZE RADZIECKIE W OBWODZIE DONIECKIM W LATACH 1965–1985

Streszczenie: Po krótkiej kampanii antyreligijnej „szturm nieba” zainspirowanej przez Nikitę Chruszczowa okres zaostrenia kryzysu ideologicznego w Związku Radzieckim w latach 1965–1985 stał się względnie spokojny dla związków religijnych. Ogólnie w ZSRR, szczególnie w ukraińskiej SRR, a zwłaszcza w regionie donieckim, największą liczbą wspólnot i wierzących posiadała rosyjska Cerkiew prawosławna. Sowiecka polityka religijna, która pozostała jawnie ateistyczna, zaczęła się zmieniać w czasach panowania Leonida Breźniewa przy milczącej akceptacji istnienia Cerkwi. Trend ten był widoczny na poziomie lokalnym. Uwaga autora koncentruje się na regionalnym aspekcie interakcji między władzami sowieckimi a Cerkwią Prawosławną.

Słowa klucze: stosunki państwo-Kościół, władza radziecka, rosyjska Cerkiew prawosławna, polityka religijna, „stagnacja”, obwód doniecki.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ТА РАДЯНСКА ВЛАДА НА ДОНЕЧЧИНІ 1965–1985 РР.

Анотація: Після короткої антирелігійної кампанії “штурму небес”, інспірованої Микитою Хрущовим, період загострення ідеологічної кризи в Радянському Союзі (1965–1985 рр.) став відносно спокійним для релігійних організацій. В СРСР загалом, Українській РСР та Донецькій області зокрема найбільшою за кількістю громад та віруючих була Російська Православна Церква. Радянська релігійна політика, яка

залишалася відверто атеїстичною, в епоху правління Леоніда Брежнєва стала змінюватися у бік мовчазного прийняття існування Церкви. Відповідна ця тенденція відображалася й на місцевому рівні. Увагу автора акцентовано на регіональному аспекті взаємодії радянської влади та Православної Церкви.

Ключові слова: державно-церковні відносини, радянська влада, Російська Православна Церква, релігійна політика, “застій”, Донецька область.